

ПРАВА ЛЮДИНИ І ДІЯЛЬНІСТЬ РАДЯНСЬКИХ СПЕЦСЛУЖБ В УКРАЇНІ: ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ*

Незважаючи на те, що минуло більше ніж 25 років з моменту проголошення незалежності України, забезпечення реалізації в нашій країні базового принципу правової держави, принципу верховенства права, залишається актуальною проблемою державно-правової практики. У процесі її вирішення з-поміж інших факторів, які потрібно вивчати та враховувати, не останню роль відіграють і фактори історико-правового характеру. Перебування України упродовж майже 70 років у складі СРСР, яке супроводжувалося тривалим пануванням авторитарного та тоталітарного режиму, не могло не вплинути на розвиток демократії та демократичних інститутів незалежної України, сучасний стан забезпечення в нашій державі прав людини.

Навіть у країнах з усталеним демократичним режимом і багатомісячними гуманістичними правовими традиціями останнім часом мають місце випадки втручання держави у функціонування інститутів громадянського суспільства, неподиноками є факти певного обмеження окремих прав людини і громадянина, згорання низки соціальних гарантій, активно відбувається розширення повноважень силових структур – поліції та спеціальних служб.

Особливо небезпечного характеру ця загальносвітова тенденція набуває у так званих пострадянських країнах, у яких демократичні державні інститути та громадянське суспільство перебувають у стадії формування, демократичні правові цінності тільки впроваджують у суспільну свідомість, а демократичні перетворення та зміни загалом не набули ще невідворотного характеру.

В Україні, як і в інших пострадянських країнах, небезпека рецидивів тоталітаризму та авторитаризму посилюється ще й через те, що вказані політико-правові явища мають тут глибокі історичні корені. Вплив радянської моделі тоталітарної

влади на сучасну державно-правову, політичну і соціально-духовну дійсність залишається відчутним при вирішенні деяких проблемних питань суспільного і державного життя і дотепер. Зокрема, спостерігається певна інерція та непослідовність у реформуванні системи правоохоронних органів і військових формувань сучасної України, проведенні судово-правової та адміністративної реформи, впровадженні у державно-правову практику інших демократичних стандартів.

Тому дослідження проблеми прав людини в діяльності радянських органів державної безпеки, які нині здебільшого називають спецслужбами, є актуальним для сьогодення і може бути використано для подолання різноманітних негативних факторів, які виникають у процесі розбудови правової держави в Україні на сучасному етапі.

Радянські спецслужби відігравали важливу роль у функціонуванні радянського режиму в Україні. У різний час до цих спеціальних державних структур належали: Всеукраїнська надзвичайна комісія (далі – ВУЧК), Державне політичне управління (далі – ДПУ) УСРР, Народний комісаріат внутрішніх справ (далі – НКВС) УСРР, Народний комісаріат державної безпеки (далі – НКДБ) УСРР, Міністерство державної безпеки (далі – МДБ) УСРР і Комітет державної безпеки (далі – КДБ) УСРР. Саме їхня діяльність була спрямована на гальмування демократичних процесів і національної самосвідомості в Україні, переслідування інакомислення, боротьбу з дисидентським рухом і супроводжувалась безпідставними обмеженнями та порушеннями прав людини.

На етапі формування та розвитку в Україні партійно-державної моделі організації влади радянська правова доктрина взагалі не визнавала таке поняття, як права людини, вважаючи цю категорію атрибутом буржуазної держави, «вигадкою експлуататорів». Натомість висувався «класовий»

* Тези виступу підготовлено за результатами участі у Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права та місце самоврядування в Україні», що відбулась 16 грудня 2016 р. в НаУКМА за підтримки Академії Фольке Бернадотта (Королівство Швеція).

підхід до розуміння прав і свобод індивіда. У перших радянських конституціях мова йшла лише про права так званих експлуатованих класів. Наприклад, відповідний розділ Конституції УСРР 1919 р. мав назву «Декларація прав і обов'язків працюючого і експлуатованого народу України», за ним надавались «всі права і можливості в галузі громадянського і політичного життя» тільки «працюючим масам» [1].

Так само в Конституції УСРР 1929 р. зберігався «класовий» підхід щодо правового становища населення республіки, особливо стосовно обмеження політичних прав низки категорій громадян.

З прийняттям Конституції УРСР 1937 р. «класовий» підхід щодо прав особи було формально скасовано. У розділі «Основні права й обов'язки громадян» широким переліком громадянських, політичних, соціальних, економічних і культурних прав наділялись усі громадяни незалежно від соціального походження. Однак фактично конституційні норми мали суто декларативний характер і масштабні обмеження прав людини за соціальною, «класовою» ознакою тривали.

Відповідно до «класової» доктрини у сфері правового статусу людини спрямовувалась і діяльність радянського карального апарату, радянських органів державної безпеки. Партиїно-державне керівництво наділяло їх правом застосовувати до осіб позасудову репресію. Навіть у період порівняної лібералізації радянської партиїно-державної системи під час непу, впродовж 1922–1928 рр., позасудові заходи вживали, хоча і в дещо зменшених обсягах порівняно з попереднім часом. У подальшому було створено розгалужену систему позасудових неконституційних органів – особливі наради, трійки та двійки. Їхніми учасниками крім співробітників органів державної безпеки були керівники партиїних установ та органів прокуратури.

Так, тільки безпосередньо в Україні діяли: Особлива комісія з адміністративної висилки при НКВС УСРР (1922–1924 рр.), Особлива нарада при Колегії ДПУ УСРР (1924–1934 рр.), Судова трійка при Колегії ДПУ УСРР (1929–1934 рр.), трійки при місцевих органах ДПУ УСРР для проведення примусової колективізації та виселення українського селянства, трійки та особливі трійки при місцевих управліннях НКВС УРСР (1935–1938 рр.) з діяльністю яких пов'язаний так званий «великий терор». Крім того, функціонувала ще низка позасудових структур, які діяли поза межами України, але поширювали свою репресивну діяльність на її територію – Судова Колегія ОДПУ (1923–1934 рр.),

Особлива нарада при Колегії ОДПУ (1924–1934 рр.), Особлива нарада при НКВС-НКДБ-МДБ-МВС СРСР (1934–1953 рр.).

У процесі застосування позасудових заходів практично до середини 1950-х рр. масово порушувались фундаментальні права людини. Основним об'єктом порушення були переважно громадянські та політичні права – на життя, на свободу та особисту недоторканність, на свободу пересування та вільний вибір місця проживання, на справедливе правосуддя, на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів та переконань, на свободу совісті та віросповідання, на об'єднання у політичні партиї та громадські організації, право обирати та бути обраним тощо. Водночас певного обмеження зазнавали також й інші категорії прав людини, економічні, соціальні, культурні, оскільки репресовані в СРСР і УРСР особи позбавлялись або неповною мірою могли реалізувати, наприклад, право на працю, на відпочинок, на соціальний захист, на свободу наукової, літературної та художньої творчості тощо.

Уже в післявоєнний час, у період так званої відлиги, від середини 1950-х – до початку 1960-х рр., відбулись процеси загальної демократизації державного та суспільного життя СРСР і УРСР. Це зумовило зміни в діяльності органів державної безпеки. Створений КДБ УРСР вже не проводив, як органи державної безпеки часів сталінського режиму, масові репресії. У його діяльності певною мірою стверджувався принцип законності.

Згідно з прийнятими у 1960 і 1961 рр. новими Кримінальним і Кримінально-процесуальним кодексами УРСР органи КДБ УРСР були визнані органами, що мали право проводити дізнання та попереднє слідство. Тому затримання та арешт особи мали відбуватись у встановлених процесуальних формах.

Слідчі КДБ мали право вести попереднє слідство за чітко визначеною законом категорією справ. Зокрема, за справами: про зраду батьківщини; шпигунство; терористичний акт; терористичний акт проти представника іноземної держави; диверсію; шкідництво; антирадянську агітацію і пропаганду; організаційну діяльність, спрямовану на вчинення особливо небезпечних державних злочинів, а також участь в антирадянській організації; особливо небезпечні державні злочини, вчинені проти іншої держави трудящих; розголошення державної таємниці; втрату документів, які містять державну таємницю; контрабанду; масові безпорядки; незаконний виїзд за кордон і незаконний в'їзд до СРСР; порушення правил міжнародних польотів; розголошення воєнної таємниці або

врату документів, які містять військову таємницю, передання іноземній організації відомостей, які становлять службову таємницю.

Однак, водночас, значна частина повноважень КДБ, зокрема і тих, які стосувались проведення різноманітних оперативних заходів (вербування агентури, утримувачів явочних і конспіративних квартир, здійснення зовнішнього спостереження, перлюстрацію кореспонденції і т. д.) перелік, яких точно не було визначено, регулювалась не законом, а закритими (з грифами «таємно», «особливо таємно», «особливо важливості») підзаконними актами, що по суті унеможливило не лише громадський, а й державний контроль за діяльністю радянських спецслужб. Останній фактор створював можливості для зловживання владою і порушення конституційних прав громадян.

Ця тенденція у розвитку радянських спецслужб особливо посилилась з приходом до влади в СРСР Л. І. Брежнєва. Органи КДБ, застосовуючи репресивні методи і порушуючи права людини, стали основним знаряддям партійної верхівки СРСР у боротьбі з вільнодумством, інакомисленням, дисидентським рухом, так званім українським буржуазним націоналізмом та будь-якими іншими проявами не тільки опозиційності, а й навіть критики чинного режиму.

З 1967 р. у системі КДБ СРСР було створено 5-те управління, на яке покладалась боротьба з так званою ідеологічною диверсією противника. Саме воно зосередило боротьбу з дисидентським рухом і з часом стало найбільш чисельним підрозділом у системі КДБ.

Отже, можна дійти таких висновків.

По-перше, стан дотримання у діяльності радянських спецслужб прав людини залежав від загального режиму законності та правопорядку в СРСР і УРСР, від характеру державно-правового режиму, який функціонував у країні. Партійно-державна верхівка розробляла державну політику у сфері безпеки та правоохоронної (каральної) діяльності, а органи державної безпеки її реалізовували.

По-друге, в процесі розвитку радянських спецслужб та їх впливу на права людини в Україні можна виділити кілька етапів. Перший етап (1918–1922 рр.) – панував класовий принцип у питаннях законодавчого закріплення прав особи,

більшість фундаментальних прав людини не були гарантовані, а діяльність органів державної безпеки ґрунтувалась на принципах політики «червоного терору», практиці масового та масштабного порушення прав людини, яка мала ознаки злочинів проти людяності (масові розстріли та старті заручників з числа цивільного населення і т. д.).

Другий етап (1922–1928 рр.) є етапом порівняної лібералізації державно-політичного життя УСРР, що характеризувався зменшенням державного терору, введенням діяльності органів державної безпеки у законодавчі процесуальні рамки та зниженням інтенсивності репресій з їхнього боку щодо населення. Громадяни отримали у цей час певні правові гарантії від свавілля держави. Однак цей етап був нетривалим і зі згоранням непу припинив своє існування.

Третій етап (1929–1953 рр.) – етап існування в СРСР і УРСР тоталітарного режиму, коли масові порушення прав людини з боку органів державної безпеки набули нечуваних форм та масштабів – голодомор 1932–1933 рр., депортації цілих народів і етнічних груп, наприклад кримських татар, масові винищення та страти людей за соціальною та іншими ознаками тощо.

Четвертий етап (1954–1964 рр.) – період так званої відлиги, пов'язаний з прийняттям нових Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів УРСР, введенням діяльності органів державної безпеки у визначені процесуальні рамки, реабілітацією жертв політичних репресій. Це сприяло підвищенню законності в діяльності радянських спецслужб і підвищувало дотримання ними прав громадян.

П'ятий етап (1965–1991 рр.) характеризувався відновленням репресивної складової в діяльності радянських спецслужб в Україні. Однак каральні заходи вже не були масовими, а мали вибірковий, індивідуальний характер, спрямовувались проти громадських активістів та мали забезпечувати панування комуністичної ідеології та протидію поширенню національного руху в Україні.

Тези виступу підготовлено за результатами участі у Міжнародній науково-практичній конференції «Верховенство права та місцеве самоврядування», що відбулась 16 грудня 2016 р. в НаУКМА за підтримки Академії Фольке Бернадотта (Королівство Швеція).

Список літератури